

॥ उपोद्धात ॥

॥ श्रीसाईसच्चरित ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ श्रीसद्गुरुभ्यो नमः ॥

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः । गुरुः साक्षात् परब्रह्म तस्मै श्रीगुरुवे नमः ॥१॥

ब्रह्मानंदं परमसुखदं केवलं ज्ञानमूर्तिं । द्वंद्वातीतं गगनसदृशं तत्त्वमत्स्यादिलक्ष्यम् ॥

एकं नित्यं विमलमचलं सर्वधीसाक्षिभूतं । भावातीतं त्रिगुणरहितं सद्गुरुं तं नमामि ॥२॥

उपोद्धात

श्री साईनाथ महाराज सुमारे पन्नास वर्षापूर्वी शिर्डीस प्रथम आले. शिर्डी हे गाव अहमदनगर जिल्ह्यात राहाता (पूर्वीचे कोपरगाव) तालुक्यात आहे. महाराज मूळ कोठील राहणारे व त्यांची मातापितरे कोण, याविषयी खात्रीलायक माहिती मिळत नाही. एवढे मात्र खचित दिसते की, महाराजांचा मोंगलाईशी संबंध बराच असावा. महाराजांच्या बोलण्यात शेलू, जालना, माणवद, पाथरी, परभणी, नौरंगाबाद (म्ह. औरंगाबाद), बीड, बेदर या मोंगलाईच्या गावांचा वारंवार उल्लेख येत असे. एकदा एक पाथरीचा गृहस्थ महाराजांच्या दर्शनास आला होता. त्याला महाराजांनी पाथरीची हकीकत विचारून तेथील बहुतेक ठळक ठळक गृहस्थांची नावे घेऊन त्यांच्याविषयी चौकशी केली. यावरून महाराजांना पाथरीची विशेष माहिती होती असे मानता येईल; पण त्यांचा जन्म तेथलाच असावा असे खात्रीलायक म्हणता येत नाही.

तसेच, महाराज मूळचे ब्राह्मण होते, की ते जन्मतःच मुसलमान होते, हे निश्चयात्मक सांगता येत नाही. किंबहुना त्यांच्या

॥ श्रीसाईसच्चरित ॥

कित्येक भक्तांच्या मानण्याप्रमाणे ते 'अयोनिज' होते की काय, हेही सांगता येत नाही. महाराजांना अयोनिज मानणे हे भक्तेतरांच्या दृष्टीला अशक्य वाटेल, पण हे प्रस्तुत लेखकाला वाटत नाही. या लेखकाजवळ महाराजांनी स्वतः एकदा असे उद्गार काढले होते, की 'आता आपण जाऊ ते आठ वर्षांचे होऊन येऊ'. श्रीकृष्णमूर्ती देवकीमातेजवळ प्रकटली तेव्हा आठ वर्षांचीच होती, असे पुराणांतरी वर्णन आहे. 'आठा वर्षांची मूर्ति । असंभाव्य पडिली दीप्ति । तेजें दशदिशा उजळती । तेथें लपती शशिसूर्य ॥ (हरिविजय अ. ३, ओ. १२६). महाराजांचे पुष्कळ भक्त, त्यांना हे साधकाचे सिद्ध झालेले मानीत नसून प्रत्यक्ष अवतार मानतात व महाराजांच्या लीला व त्यांची अद्भुत शक्ती पाहून त्यांना श्रीकृष्णाचा अवतार मानणारे पुष्कळ आहेत. महाराज मात्र स्वतः आपल्याकडे तो अधिकार घेत नसत. ते बोलताना आपल्याला परमेश्वराचा सेवक 'बंदा' म्हणवून घेत. आपल्या गुरूचा आशीर्वाद देताना प्रायः 'अल्ला भला करेगा' हेच शब्द असत. स्वतःकडे कधीही मोठेपणा घेत नसत. ते कधीही 'अनल हक्क' म्हणजे 'मीच परमेश्वर' असे म्हणत नसत. पण त्यांचा उच्चार वारंवार 'यादे हक्क' म्हणजे 'मी परमेश्वराची याद म्हणजे स्मरण करतो' हा असे.

महाराज शिर्डीस आले ते एका मुसलमान गृहस्थाकडील वरातीबरोबर आले. त्याचे नाव चांदभाई, तो धूपखेडे नावाच्या गावचा पाटील होता. एक दिवस त्याचा घोडा चुकला म्हणून त्याला शोधावयाला तो रानात चालला होता. तो तेथे एका झाडाखाली त्याला महाराज बसलेले दिसले. महाराजांना त्याने पूर्वी कधी पाहिले नव्हते. महाराजांनी त्याला हाक मारली व चिलीम पिऊन जा, असे म्हटले. तो म्हणाला, "माझा घोडा चुकला आहे व मी त्याच्या शोधासाठी निघालो आहे." महाराज म्हणाले, "त्यासाठी लांब कशाला जावयाला पाहिजे ? तो पत्नीकडच्या कुंपणाच्या आड आहे." त्याबरोबर चांदभाई,

महाराजांनी सांगितलेल्या कुंपणाकडे गेला. तो तेथे घोडा खरोखरच चरत होता. चांदभाईने घोडा घेतला व तो महाराजांकडे आला. महाराजांनी त्याला चिलीम पाजल्यावर तो महाराजांना आपल्या घरी येण्याबद्दल आग्रह करू लागला. महाराज म्हणाले, 'मी उद्या येईन.' त्याप्रमाणे महाराज दुसरे दिवशी त्याच्या घरी गेले. चांदभाईला चिलीम पाजली तेथे रानात विस्तव नव्हता. महाराजांनी आपल्या हातात असलेला चिमटा जमिनीवर आपटून विस्तव उत्पन्न केला व आपले काम करून घेतलें.

महाराज चांदभाईच्या घरी काही दिवस राहिले. नंतर चांदभाईच्या बायकोच्या भाच्याची सोयरीक शिर्डीच्या एका मुलीशी झाली व त्या लग्नाचे वरातीबरोबर महाराज शिर्डीस आले. वरात गावाबाहेर खंडोबाचे देवळाजवळ एका मळ्यात उतरली. महाराज खंडोबाच्या देवळात गेले तो तेथे त्यांना म्हाळसापती या नावाचे गृहस्थ भेटले. हे म्हाळसापती शिर्डीचे राहणारे असून जातीने दैवज्ञ होते. हे खंडोबाचे भक्त असून खंडेरायाची वारी त्यांच्याकडे कित्येक पिढ्यांपासून असे. महाराज खंडोबाचे देवळात गेले तेव्हा कफनी, टोपी व अंगावर धोतर असा पोषाख होता. त्यांना पाहिल्याबरोबर म्हाळसापतींनी 'आवो साईबाबा' या शब्दांनी त्यांचे स्वागत केले, व तेच नाव म्हणजे 'साईबाबा' महाराजांनी अखेरपर्यन्त धारण केले. महाराजांची बहुतेक भक्तमंडळी त्यांना साईबाबा किंवा बाबा असे म्हणत. महाराजांची एकदा एका कामात कमिशनवर साक्ष झाली, तेव्हा महाराजांना नाव विचारले असतां 'मला साईबाबा म्हणतात', असे उत्तर दिलें. म्हाळसापती महाराजांना गावात घेऊन आले व तेथे त्यांनी महाराजांची व आपले सोबती काशीराम शिंपी व आप्पा जागले यांची गाठ घालून दिली. हे तिघेही गावात येणाऱ्या साधुसंतांची, गोसावी-बैराग्यांची, फकीर-फुकऱ्यांची आपल्या शक्तीप्रमाणे सेवा करीत व त्यांचा परामर्श घेत. शिर्डी गाव फार रहदारीचे असल्यामुळे येथे वारंवार अशी मंडळी येत व त्यांची थोडीबहुत संभावना, वर लिहिलेल्या तिघांकडून होत असे. हे

तिघेही (काशीराम, आप्पा व म्हाळसापती) महाराजांचे पूर्ण भक्त बनले. यांपैकी काशीराम व आप्पा हे पुढे काही वर्षांनी वारले. काशीरामांनी आधी देह ठेवला व त्यानंतर काही वर्षांनी आप्पांनी देह ठेवला. पण दोघांनाही मरणसमयी एकादशी लाभली. हरिभक्तांचे मरण हरिदिनीच होणे व त्याप्रमाणेच या दोघांचेही झाले. काशीरामांनी महाराजांची सेवा अतिउत्तम तऱ्हेने म्हणजे खरोखरच तनमनधनाने केली. महाराजांची कफनी पूर्वी भगवी किंवा पांढरी असे. काशीरामाने हिरवी कफनी व हिरवी टोपी महाराजांना शिवून दिली; पण प्रायः महाराज पांढरीच कफनी घालीत व डोक्यास धोतर बांधीत. तसेच महाराजांना चिलीम, तंबाकू पुरवून त्यांच्या धुनीला सर्पणही पुरवावयाचे व जरूर पडल्यास पैसेही द्यावयाचे, हे व्रत काशीरामांनी चालविले. पुढे पुढे तर आपली पैशांची थैलीच महाराजांपुढे ठेवावयाची व महाराजांनी इच्छेस येईल तितके पैसे घ्यावे अशी विनंती करावयाची. महाराज त्या वेळेस दक्षिणा घेत नसत, तरीपण काशीरामाकडून पैसा दोन पैसे नेहमी घेत. महाराजांनी आपल्याकडून दक्षिणा घ्यावी याबद्दल काशिरामाला इतकी आतुरता असे की, एखादे दिवशी जर महाराजांनी दक्षिणा घेतली नाही, तर अतिशय वाईट वाटून डोळ्यांतून अश्रूही यावयाचे. अशा प्रकारे वाईट वाटणेसुद्धा परमार्थाला विघातक आहे. कारण त्यात माझी देण्याची शक्ती आहे अशातऱ्हेचा अभिमान शिरतो. अर्थात भक्तांच्या परमार्थाला विघातक गोष्टी असतील त्या काढून टाकण्याचा देवाचा नित्यसंकल्प असतो. त्याप्रमाणे काशीरामासही झाले. काही दिवसांनी त्याची पैशासंबंधाचे ओढाताण होऊ लागली, आणि महाराजांनी त्याच्याजवळ दक्षिणा मागण्याचा सपाटा चालविला. पैसे संपले असे त्याला मोठ्या कष्टाने म्हणावे लागले. मग 'वाण्याजवळ मागून मला आणून दे' असे महाराजांनी म्हटले. त्याप्रमाणे कांही दिवस वाण्याकडून मागून आणण्याचा क्रम चालू ठेवला. पुढे वाणीही पैसे देईनासा झाला. अर्थात सगळी लीला काशीरामाचा अभिमान दूर करण्यासाठीच होती. त्याची

अशी खात्री झाली की, आपली देण्याची शक्ती नाही, व हे त्याला पटल्याबरोबर त्याची सांपत्तिक स्थिती सुधारत चालली आणि तो पूर्वीप्रमाणे सुखवस्तू झाला. महाराजांनी आपल्याकडून दक्षिणा नित्य घ्यावी ही तळमळ पार नाहिंशी झाली.

काशीराम कापड विकण्याचा धंदा करित असे व निरनिराळ्या गावी बाजारच्या दिवशी दुकान घाली. एकदा नाऊरच्या बाजाराहून परत येताना काही लुटारू भिल्लांशी त्याची गाठ पडली. काशीराम घोड्यावर होता. तिकडे लुटारू प्रथम गेले नाहीत पण त्याच्या बरोबर गाड्या रस्त्याने चालल्या होत्या त्या त्यांनी अडविल्या. नंतर काशीरामाकडे त्यांचे लक्ष गेल्याबरोबर ते तिकडे धावून गेले. चोरांनी काशीरामाला लुटण्याची तयारी केली व त्याप्रमाणे कांही सामान घेतलेही. त्याला काशीरामाने हरकत घेतली नाही. पुढे त्या चोरांनी त्याच्याजवळ एक लहानशी गाठोडी होती तिला हात घातला. चोरांना वाटले, त्यातच काही डबोले आहे. खरोखरच त्यात नुसती पिठीसाखर होती. काशीरामाला जानकीदासबाबा या नावाच्या सत्पुरुषाने मुंग्यांना साखर घालीत जावी असा उपदेश केल्यापासून काशीराम नेहमी साखर जवळ बाळगीत असे; अर्थात ती गठडी त्याला अत्यंत प्रिय होती, व काय वाटेल ते होवो पण ती गठडी जाऊ द्यावयाची नाही, असा त्याने निश्चय केला. तितक्यात त्या चोरांपैकी एकाची तलवार पडली होती, तिकडे काशीरामाचे लक्ष जाऊन त्याने ती उचलली व त्या चोरांपैकी दोघांना त्याने ठार केले. इतक्यात तिसऱ्या चोराने मागाहून येऊन कुऱ्हाडीचा धाव त्याच्या डोक्यावर घातला. त्याबरोबर काशीराम बेशुद्ध होऊन प्रेतवत पडला. राहिलेल्या चोरांना काशीरामाचा प्राणान्त झाला असे वाटून ते त्याला तेथेच टाकून चालते झाले. पण वस्तुतः त्याचा प्राणान्त झाला नव्हता. पुढे काही वेळाने तो शुद्धीवर आला व काही दिवसांनी बरा झाला. त्याची महाराजांवर पूर्ण श्रद्धा असल्यामुळे त्याने इस्पितळात जाण्याचे नाकारले व मला शिर्डीस घेऊन चला असा आग्रह धरला. त्याप्रमाणे त्याला तेथे

आणले आणि महाराजांच्या सांगण्यावरून तेथेच माधवराव देशपांड्यांकडून औषधोपचार करविला. अर्थात महाराजांच्या कृपेने काशीरामाची प्रकृती चांगली झाली.

या शूर कृत्याबद्दल मुंबई सरकारकडून काशीरामास एक तलवार बक्षीस मिळाली. काशीरामाची चोरांशी झटापट चालली असताना इकडे शिर्डीस महाराजांनी आकान्त करून सोडला. एकसारख्या शिब्या, बोंबा मारणे व इतर क्षोभाचे प्रकार चालले. जवळ असलेल्या मंडळींनी ताबडतोब ओळखले की कोणत्या तरी प्रिय भक्तावर अतिमहत्संकट आले आहे; व हा सगळा आकान्त त्या संकटातून भक्ताचे रक्षण करण्यासाठीच आहे आणि तसाच प्रकार झाला. चोर पुष्कळ असून हत्यारबंद होते. त्यांच्या तडाख्यातून काशीरामाने जिवंत सुटणे कोणालाही शक्य नव्हते; पण तारणाच्यापुढे मारणाऱ्याचे काय चालते ? असो. काशीराम यानंतर काही वर्षे वाचला व शके १८३० च्या चैत्र शुद्ध ११ ला वारला.

वर लिहिलेल्या तिघांपैकी म्हाळसापती बरेच दिवस हयात होते, आणि ते भाद्रपद शके १८४४ त वारले. त्यांचा व महाराजांचा अति निकट संबंध होता. महाराजांचे बसणे मशिदीत असे व निजणे एक रात्र मशिदीत व एक रात्र चावडीत असे. महाराज मशिदीत निजत त्या रात्री म्हाळसापती उजाडेपर्यंत महाराजांजवळ बसून असत, व मधूनमधून दोघांच्या अतिप्रेमाच्या गोष्टी चालत. म्हाळसापतींचे देहावसान होईपर्यंत त्यांचा एक दिवसआड मशिदीत रात्रभर बसण्याचा क्रम चालू असे. हे चांगले अधिकारी असून पूर्ण निरपेक्ष असत व यांच्यापासून महाराजांच्या भक्तांना बोध व आनंद नित्य मिळत असे; किंबहुना महाराजांच्या पश्चात त्यांच्या भक्तांना हे एक विश्रांतीस्थानच होते.

महाराज येथे आल्यापासून प्रायः येथील मशिदीत वास करू लागले. ती मशिदी त्या वेळेला अगदी पडक्या स्थितीत असे.

महाराज दिवसा इकडे तिकडे जात, पण रात्री मशिदीतच राहात. कोणी जेवावयास नेले तर जात; लोकांस औषधपाणी सांगत व देत. त्यासाठी कधीही पैसा घेत नसत. इतकेच नव्हे, तर रोग्यांची शुश्रूषा योग्य होत नसली तर स्वतः आपण जाऊन करीत व अशा तऱ्हेने महाराजांनी ज्यांना औषधोपचार केला व ज्यांची शुश्रूषा केली अशी पुष्कळ मंडळी अजून येथे आहेत. पुढे औषधपाणी देण्याचे महाराजांनी बंद केले व नुसती उदी म्हणजे अंगारा देऊ लागले. पूर्वीही अंगारा देत असत व त्यापासून लोकांना गुण येई.

आपण पूर्वी लोकांना औषधपाणी करीत होतो, अशाविषयी उल्लेख महाराजांनी एकदा प्रस्तुत लेखकाजवळ केला होता. ते म्हणाले, “काका, (प्रस्तुत लेखकाला ते काका म्हणून हांक मारीत.) मी पूर्वी लोकांना औषध देत असे. पुढे औषध देणे सोडले आणि ‘हरी हरी’ करू लागलो आणि हरी हरी करता करता हरी भेटला.”

महाराज येथे प्रथम आले तेव्हा येथे एक देवीदास नावाचे साधू असत व त्यांच्याकडे निरनिराळे साधू निरनिराळ्या वेळी येत. तसेच रामेश्वर, पंढरपूर व इतर दक्षिणेकडील क्षेत्रांना पायवाटेने जाणाऱ्या यात्रेकरूंचा हा रस्ताच असल्यामुळे पुष्कळ सत्पुरुषांचे पाय येथे वेळोवेळी लागत. त्यांपैकी जानकीदास नावाचे साधू येथे बरेच दिवस होते. ते उत्तम अधिकारी होते असे सांगतात. त्यांची व महाराजांची फार बैठक असे. तसेच सुप्रसिद्ध गंगागीरबाबाही येथे येत असत. महाराज येथे आल्यानंतर जेव्हा गंगागीर येथे प्रथम आले, तेव्हा महाराज दोन हातांत दोन मातीच्या घागरी विहिरीवरून भरून नेत होते. त्यांना पाहिल्याबरोबर गंगागीरबाबा जवळ असलेल्या गांवकरी मंडळींना म्हणाले, “ही मूर्ती येथे कधी आली ? हे केवळ रत्न आहे. यांची योग्यता फारच मोठी होती. गावचे फार मोठे भाग्य की, हे रत्न तुम्हांला लाभले.” नंतर गंगागीरबाबा महाराजांच्या दर्शनास गेले व

दोघांच्या मोठ्या प्रेमाच्या गोष्टी झाल्या. असेच उद्गार महाराजांसंबंधाने अक्कलकोटच्या आनंदनाथमहाराजांनी काढले होते. हे आनंदनाथमहाराज अक्कलकोटच्या सुप्रसिद्ध स्वामींचे शिष्य होते. ते येवल्याजवळ सावरगाव येथे एकदा गेले असता शिर्डीचे माधवराव बळवंत देशपांडे, दगडू भाऊ गायके, नंदराम शिवराम मारवाडी व भागचंद मारवाडी, त्यांच्या दर्शनास गेले होते. दर्शन झाल्यावर ही मंडळी शिर्डीस यावयाला निघाली, तो आनंदनाथमहाराज एकाएकी धावत येऊन त्यांच्या गाडीत बसले व म्हणाले, मी तुमच्याबरोबर येतो. नेवरगावाच्या व येवल्याच्या मंडळींनी या महाराजांना अडविण्याचा प्रयत्न केला पण तो व्यर्थ गेला. आनंदनाथ महाराज तेथे आले तेव्हा त्यांनी महाराजासंबंधाने शब्द काढले ते असे, “हा हिरा आहे. याची खरी किंमत तुम्हाला नाही. हा जरी उकिरड्यावर असला तरी प्रत्यक्ष हिरा आहे, हे ध्यानात ठेवा.” या वेळी महाराज प्रसिद्धीस आले नव्हते व गावातले लोक त्यांना एक साधारण किंबहुना वेडा फकीर मानीत.

महाराजांची स्थिती या वेळेला “फाटके तुटके नेसतो रे। मन मानेल तेथे बसतो रे। वेड्या वेड्यापरि दिसतो रे। परी ब्रह्मांड गिळुनी असतो रे।।” अशी होती. महाराज कधी ओढ्यावर जाऊन बसत; कधी गावकुसाजवळ असलेल्या एका लिंबाखाली बसत, कधी कोणाच्या मळ्यात जाऊन बसत; अंगावरील कपडे फाटके असत, कधी कधी उग्ररूप धारण करित. या व अशाच वर्तनामुळे साधारण जनसमाजाला ते वेडेच वाटत. पण लवकरच लोकांचा भ्रम दूर झाला व महाराजांची योग्यता शिर्डीच्या लोकांना कळून आली. तो प्रकार असा घडून आला :-

महाराजांना मशिदीत व देवळांतूनही पुष्कळ दिवे लावण्याची हौस असे. अर्थात ‘हौस असे’ हे व्यावहारिक दृष्टीचे बोलणे आहे. खरोखर पाहिले तर त्यांचे करणे कोणतीच हौस पुरविण्याकरिता नसे. (कारण, त्यांना हौस उरलीच नव्हती.) तर

त्यात काहीतरी अन्य हेतू म्हणजे लोकांचे हित करण्याचाच असावयाचा. असो. या दिव्यांसाठी महाराज तेली व वाणी यांच्या घरोघर जाऊन तेल मागून आणीत. काही दिवस त्यांनी महाराजांना तेल दिले. अर्थात ती व्यावहारिक माणसे किती दिवस तेल देणार ? त्यांनी एक दिवस महाराजांना तेल नाही म्हणून सांगितले. त्यामुळे महाराजांच्या नित्यक्रमात थोडाच फरक पडणार होता ! महाराजांनी पणत्यांमध्ये तेलाऐवजी पाणी घातले आणि नेहमीप्रमाणे काकडे घालून काडी ओढून ते पेटविले. महाराज ही तयारी करित असताना लोकांना त्यांच्या वेडेपणाविषयी खात्री वाटू लागली; पण जेव्हा काडी ओढून काकड्यांस लावल्याबरोबर ते पेटले व रात्रभर जळत राहिले, तेव्हा अर्थातच लोक थक्क झाले. ते महाराजांना शरण गेले व महाराजांची अवहेलना केल्याबद्दल क्षमा मागू लागले; कित्येकांनी तर महाराजांना निरनिराळ्या तऱ्हेने थोडे थोडे छळले होते. ते तर फारच घाबरले. पण महाराज पूर्ण दयाळू उपकार करणाऱ्यांची सुद्धा उपेक्षा करावयाची नाही तर त्यांच्यावरही उपकारच करावयाचे हे महाराजांचे ब्रीद ! तेव्हा अर्थातच कोणालाही भिण्याचे कारण नव्हते. सर्व लोकांवर महाराजांचे प्रेम असून त्यांचे पुत्रवत प्रतिपालन महाराज करित. गावावर कोणतेही संकट यावयाचे असले की महाराजांनी त्याची आगाऊ सूचना द्यावयाची व महाराजांचे सांगण्याप्रमाणे जे वागत ते निर्भय होत.

सगळ्या गावची जरी महाराजांवर श्रद्धा बसली, तरी महाराजांशी निकट संबंध फारच थोड्या लोकांचा असे, महाराजांच्या प्रखर वृत्तीमुळे त्यांच्याशी फाजील सलगी करण्याची कोणाची हिंमत होत नसे; आणि मशिदीत लोकांचे जाणे-येणे फार कमी असे. या वेळेला येथील देशपांडे घराण्यापैकी **माधवराव** बळवंत यांचे जाणे-येणे विशेष होऊ लागले. मशिदीच्या आवाराला लागूनच एक लहानसे घर होते, तेथे त्या वेळी मराठी शाळा असे. त्या शाळेत माधवराव हे मास्तर होते व त्यांनी

वेळोवेळी शाळेतून मशिदीत जाण्याचा पाठ पाडला. तेथे गेले म्हणजे चिलीम भरून आपण ओढावयाची आणि महाराजांना ओढावयाला द्यावयाची. कोणत्या कारणाने का होईना माधवरावांची महाराजांशी सलगी होऊ लागली आणि माधवरावांचे मन महाराज आकर्षण करू लागले. काही वर्षांनी माधवरावांनी सर्व धंदे सोडून केवळ महाराजांची व त्यांच्या दर्शनास येणाऱ्या मंडळींची सेवा हाच एक धंदा पत्करला. या सेवेबद्दल मोबदला म्हणून माधवरावांनी कधीही मागितला नाही. अजूनही यांचा आणि महाराजांच्या भक्तांचा निकट संबंध आहे आणि त्यांचा पुष्कळ मंडळींना आधार वाटतो; व कित्येक भक्त तर अधिक उणे कांही निघाल्यास माधवरावांच्या सल्ल्याशिवाय पुढे पाऊल टाकीत नाहीत.

महाराज शिर्डी सोडून बहुतकरून कोठे जात नसत. मात्र कधी कधी निमगावास **बाबासाहेब** डेंगळे या नावाचे महाराजांचे भक्त असत तिकडे जात व कधी राहत्यास **चंद्रभानशेट** मारवाडी यांचेकडे जात. चंद्रभानशेट वारल्यावर त्यांच्या दुकानाचा कारभार **खुशालचंदशेट** पाहत असत. या खुशालचंदजींना महाराज वारंवार बोलावणे धाडीत व कोणी राहत्याचा माणूस आला की त्याला खुशालचंद भेटला होता का म्हणून विचारीत. असो.

बाबासाहेब डेंगळे यांचे बंधू **नानासाहेब** डेंगळे जाळी-निमगाव येथे राहत असत. त्यांना मुलगा नव्हता. प्रथम कुटुंबास मुलगा होईना म्हणून दुसरे लग्न केले; तरीसुद्धा काही उपयोग झाला नाही. मग बाबासाहेबांनी त्यांना महाराजांच्या दर्शनास पाठविले. महाराजांच्या दर्शनास नानासाहेब डेंगळे आले तेव्हा महाराजांनी मुलगा होईल असा आशीर्वाद दिला व योग्य वेळी तो आशीर्वाद फलद्रूप होऊन त्यांना मुलगा झाला. अर्थातच त्यामुळे नानासाहेबांची श्रद्धा महाराजांवर बसली व ते महाराजांकडे वारंवार येऊ लागले. त्यांचे सरकारी कामगारांशी बरेच दळणवळण असल्यामुळे त्यांनी साहजिकच महाराजांचे गुण कामगर

मंडळींजवळ गायले आणि त्यामुळे लवकरच कलेक्टराचे चिटणीस रा. चिदंबर केशव ऊर्फ अण्णासाहेब गाडगीळ काही मंडळींना घेऊन महाराजांच्या दर्शनास आले. अण्णासाहेब गाडगीळांची महाराजांवरील श्रद्धा उत्तरोत्तर वाढत जाऊन ते महाराजांचे पूर्ण भक्त बनले.

महाराज ज्या मशिदीत बसत व निजत, ती पूर्ण मोडकळीस आलेली असून खाली धुरळा अतिशय, व वरूनही माती पडावयाची अशी स्थिती असल्यामुळे नानासाहेब डेंगळ्यांनी महाराजांना एक जाड फळी निजण्यासाठी आणून दिली. त्यांचा हेतू हा की, महाराजांनी नुसत्या जमिनीवर न निजता ती फळी खाली टाकून तिच्यावर निजावे. महाराजांनी त्या फळीचा उपयोग निजण्यासाठी केला, पण प्रकार निराळा केला. ती फळी जमिनीवर न टाकता, ती मशिदीच्या आढ्याला जुन्या चिंध्या बांधून टांगली व तिच्यावरून निजू लागले. त्या चिंध्यांकडे पाहिले तर फळीचे सुद्धा ओझे सहन करण्यासारख्या त्या नव्हत्या, पण महाराजांच्या प्रभावामुळे त्या फळीचेच काय, पण महाराजांच्या शरीराचेही ओझे त्या सहन करू लागल्या. निजताना चार बाजूंना चार जळत्या पणत्या महाराज ठेवीत. त्या फळीवर महाराजांना पाहण्याचे ज्याला त्याला मोठे कौतुक वाटे व पुष्कळ मंडळी लांब उभे राहून ते कौतुक पाहत; मात्र महाराजांना फळीवर चढताना किंवा उतरताना कोणी पाहिले नाही. पुष्कळदा मंडळीनी पाळती ठेवल्या पण महाराजांचे चढणे-उतरणे कोणालाही दिसले नाही. वरील कौतुक पाहण्यासाठी मंडळी फार जमू लागली, तेव्हा ही उपाधी दूर होण्यासाठी महाराजांनी ती फळी एके दिवशी तोडून टाकली.

नानासाहेब डेंगळे ज्या कारणासाठी महाराजांच्या दर्शनास प्रथम आले, त्याच कारणासाठी कोपरगावचे मुलकी सर्कल इन्स्पेक्टर गोपाळराव गुंड हेही दर्शनास आले. यांना तीन कुटुंबे असून मुलगा नव्हता. यांनाही महाराजांच्या आशीर्वादाने मुलगा

झाला. हेही महाराजांचे पूर्ण भक्त बनले. त्यांच्या मनात एकदा असे आले की, मशीद मोडकळीस आली आहे, ती आपण फिरून बांधवावी; व त्यासाठी त्यांनी बरेचसे दगड गोळा केले. पण महाराजांनी त्यांना मशीद बांधण्याची परवानगी दिली नाही. ते काम दुसऱ्या एका भक्ताकडून करवून घ्यावयाचे होते. ती हकीकत पुढे दिली आहे. गोपाळरावांनी जमविलेल्या दगडांचा विनियोग महाराजांच्या आज्ञेने तेथील शनीचे देऊळ बांधण्यात व गावातील दुसऱ्या देवळांचा जीर्णोद्धार करविला व ते देऊन मोठेही करविले. जसे गावातील देवळांकडे महाराजांचे लक्ष असे, तसेच येथील तुरबतीकडे सुद्धा महाराजांचे लक्ष असे. गावकुसाजवळील निंबाच्या झाडाखाली महाराज कधीकधी बसत म्हणून वर सांगितले आहे. तेथेच एक पीराची तुरबत आहे असे महाराजांनी एकदा म्हटले व तेथे खणून पाहिले तो तेथे खरोखरच तुरबत निघाली. मग त्या दिवशी मंडळींनी महाराजांची वाजत गाजत मिरवणूक काढली. या तुरबतीबद्दलचा उल्लेख महाराजांनी प्रस्तुत लेखकाजवळही केला होता. महाराज म्हणाले, ही आपल्या वडिलांची जागा आहे. येथे दर गुरुवारी व शुक्रवारी ऊद जाळीत जावा म्हणजे त्यात आपलेच कल्याण आहे. एकदा गोपाळराव गुंडांच्या मनात असे आले की, येथे महाराजांप्रीत्यर्थ वार्षिक जत्रा ऊर्फ उरूस भरवावा. तो विचार त्यांनी गावातील तात्या पाटील, दादा कोते पाटील, माधवराव देशपांडे वगैरे मंडळींपुढे ठेवला व त्यांना तो रुचून त्यांनी त्यासाठी जमवाजमव करण्याचे मनावर घेतले. पण तेथे तेव्हा असेल्या कुळकर्ण्याकडून आडकाठी झाली व तिचा परिणाम हा झाला की, कलेक्टराने जत्रा भरवू नये म्हणून हुकूम दिला. पण जत्रा भरविण्याचा हुकूम आणला. ती जत्रा महाराजांच्या आज्ञेने रामनवमीला भरवावयाचे ठरले, व तेव्हापासून ती सुरू झाली. ती अजूनही दर रामनवमीला भरत असते.

या जत्रेची व्यवस्था पहिल्यापासून शिर्डी येथील तात्या गणपती पाटील कोते हे पाहत असतात. त्यांच्यावर महाराजांचे अत्यंत प्रेम असे. हे महाराजांना 'मामा' म्हणत. यांची आई सौ. बायजाबाई यांनी महाराजांची फार सेवा केली आणि ती अशा

वेळेला की, जेव्हा गावातील बहुजनसमाज महाराजांना वेड्यात काढी. महाराज पूर्वी दिवसातून चारपाच वेळा गावात भिक्षेला जात. पण सौ. बायजाबाईंनी त्यांना कधीही विन्मुख लाविले नाही. अर्थात या सेवेचे फळ बाईंना तर मिळालेच, पण त्यांच्या सर्व कुटुंबाला व विशेषतः तात्यांना मिळाले. तात्यांना महाराज पैसे देत इतकेच नव्हे, तर त्यांचे सर्व तऱ्हेने लाड करीत. संध्याकाळी रोज तात्या हे महाराजांकडे जात व त्या वेळचा मामा-भाच्यांचा प्रेमाचा सोहळा पाहण्यासारखा व प्रेमाची भाषणे ऐकण्यासारखी असत. तसेच मशिदीतील व चावडीतील सर्व व्यवस्था तात्यांकडेच असे. तात्यांनी येऊन उठविल्याशिवाय महाराज उठत नसत; व तात्यांनी महाराजांना हाती धरून नेऊन तेथे महाराजांसाठी आसन घालावयाचे व त्यावर महाराजांनी बसावयाचे असा क्रम असे. चिलीमही तात्यांनीच भरून द्यावयाची.

रामनवमीच्या जत्रेच्या वेळी म्हणजे खुद्द रामनवमीचेच दिवशी दोन मोठ्या निशाणांची थाटाची मिरवणूक निघून मशिदीत जात असे; व तेथे ती दोन निशाणे दोन टोकांना बांधली जात. त्यापैकी एक निशाण रा. **शंकरराव** रघुनाथ देशपांडे ऊर्फ **नानासाहेब** निमोणकर यांजकडून येत असे, व दुसरे नगरचे **दामूशेट** कासार यांचेकडून येत असे. नानासाहेब निमोणकर हे निमोणचे देशपांडे होते. निमोण गांव संगमनेर तालुक्यात आहे. नानासाहेब तालुक्यात पुढारी गृहस्थांमध्ये मोडत असून सरकारने त्यांना ऑनररी मॅजिस्ट्रेट नेमले होते व ते काम त्यांनी पुष्कळ वर्षे केले. शेवटी वृद्धापकाळ झाला म्हणून ते त्यांनी सोडले. त्यांचे चुलते येथे राहत असत व ते कधी कधी येथे येत. येथे आले म्हणजे चुलत्यांच्या सांगण्यावरून महाराजांच्या दर्शनास जात. हळू हळू महाराजांवर त्यांची श्रद्धा वाढत चालली आणि शेवटची तीन वर्षे तर त्यांनी महाराजांच्या अखंड सेवेतच घातली. फक्त स्नानसंध्यादी नित्य कर्म उरकण्यापुरते घरी जात. बाकी सारा वेळ महाराजांच्या सेवेत तत्पर असत. साठी उलटून गेली होती, तरी महाराजांची सेवा करताना आळस किंवा विश्रांतीची इच्छाही कधी त्यांना शिवली नाही. महाराज त्यांना 'काका' म्हणून हाक

मारीत. महाराजांच्या पश्चात हे फार दिवस राहिले नाहीत. लवकरच त्यांना महाराजांनी आपल्या पायापाशी नेले. महाराजांच्या कृपेने त्यांना अंत उत्तम झाला. शेवटचे तीन दिवस त्यांना जिकडे तिकडे महाराज दिसत, व जो जवळ येई त्याला साईबाबा (महाराजांना 'बाबा' म्हणत ते वर सांगितलेच आहे) म्हणत. स्वतःच्या कुटुंबालाही "या साईबाबा" असे म्हणत. कुटुंबाला वाटले, त्यांना काही भ्रम झाला असेल आणि म्हणून कुटुंबाने म्हटले, "मी बाबा नव्हे, मी आपली पत्नी आहे," त्यावर ते म्हणाले, "तुझ्यात कोण, बाबाच आहेत. तू बाबाच आहे." अशा तऱ्हेने महाराजांच्या अखंड स्मरणात त्यांचा अंत झाला.

रामनवमीच्या वेळी दुसरे निशाण येते ते **दामोदर** सावळाराम ऊर्फ दामूशेट कासारांचे हे वर सांगितलेच आहे. यांना दोन कुटुंबे असून एकापासूनही पुत्रसंतती नव्हती व त्यामुळे ते फार खंत करित असत. त्यांना एकदा माधवराव देशपांड्यांचे सासरे रा. **गोविंदराव** सापकर यांनी येथे येऊन महाराजांचा आशीर्वाद घ्यावा असे सुचविले. त्याप्रमाणे ते आले. महाराजांनी आशीर्वाद दिला व त्या आशीर्वादाप्रमाणे त्यांना मुलगा झाला. अर्थात त्यांची निष्ठा महाराजांवर बसली; व तेव्हापासून रामनवमीला नवीन निशाण आणावयाचे व त्या दिवशी येथे फकीर जमले असतील त्या सगळ्यांना जेवू घालावयाचे हा नेम त्यांनी धरला; व तो त्यांचा नेम अजून चालू आहे.

रामनवमीची जत्रा सुरू होण्यापूर्वी काही वर्षे महाराजांनी एका निष्काम भक्ताला आपल्याकडे ओढून घेतले होते. ते भक्त म्हणजे रा. **नारायण गोविंद** ऊर्फ **नानासाहेब** चांदोरकर. हे कल्याणचे राहणारे असून त्या वेळेला नगरच्या कलेक्टरचे चिटणीस होते. यांना एके दिवशी येथील कुळकर्णी रा. **केशव** अनंत ऊर्फ **आप्पा** यांनी सांगितले की, आपल्याला महाराजांनी बोलाविले आहे. नानासाहेबांना हे आप्पांचे बोलणे प्रथम खरे वाटले नाही, व त्यांना त्यांनी म्हटले; उगीच महाराजांचे नाव कशाला

सांगतोस ? तुझे माझ्याशी काही काम असेल तर तसे स्पष्ट सांग. त्यावर आप्ताने खरोखर महाराजांनी बोलावले आहे असे निश्चयाने सांगितल्यावरून नानासाहेब महाराजांच्या दर्शनास आले व लवकरच त्यांची श्रद्धा महाराजांवर बसली. मग ते तेथे वारंवार येऊन महाराजांच्या बोधामृताचा लाभ घेऊ लागले. महाराजांच्या व त्यांच्या तासच्या तास बैठकी होत. “तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया । उपदेक्ष्यंति तेऽज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥” या श्रीभगवदुक्तीप्रमाणे नानासाहेबांचे प्रणिपात, परिप्रश्न व सेवा असत आणि महाराज त्यांना उपदेश करीत. एकदा तर याच श्लोकाचे विवेचन महाराज सुमारे एक तास करीत होते. त्या विवेचनावरून नानासाहेबांची खात्री झाली की, महाराजांना संस्कृत उत्तम येत असले पाहिजे. नानासाहेबांनी महाराजांची सेवा अतिउत्तम केली. त्यात विशेषतः दोन गोष्टींमुळे तर ते महाराजांच्या भक्तांना चिरस्मरणीय राहतील. एक तर महाराजांची जुनी मशीद होती ती त्यांनी मोडून फिरून बांधली व मोठी केली. नानासाहेबांना हे काम स्वतः करून घेण्याला सवड नव्हती, म्हणून त्यांचे विनंतीवरून नानासाहेब निमोणकरांनी येथे राहून स्वतः देखरेख करण्याचे पत्करले व ते काम त्यांनी उत्तम तऱ्हेने पार पाडले. मशीद बांधण्याला महाराजांची परवानगी म्हाळसापतींच्या द्वारे मागितली व ती महाराजांना दिली. तरीपण काम चालू असताना महाराजांनी वेळोवेळी काम पाडून टाकावे आणि मोठमोठे जड दगड व प्रयाली आपल्या हातांनी दूर भिरकावून घ्याव्यात, मग ते का पुन्हा करण्यात यावे. हे महाराजांचे कृत्य इतरांना चमत्कारिक वाटेल, पण त्यातील खरे इंगित ज्यांना ठाऊक आहे, त्यांना महाराजांच्या कृतीचे नवल वाटणार नाही. शेवटी एकदाचे मशिदीचे काम पुरे झाले; व त्या दिवशी महाराज निमगावास गेले असता त्यांना तेथून वाजत गाजत आणून नव्या मशिदीत बसविले. या मशिदीचे काम करण्यात येथील सुतार **कोंडाजी, गबाजी व तुकाराम** हे तिघे बंधू फारच उपयोगी पडले. महाराजांच्या देहावसानापर्यंत मशीद झाडणे, महाराजांची भांडी घासणे, महाराजांचे तोंड धुवावयाचे पाणी तापविणे व ते पाणी सारणे ही सर्व कामे तुकारामच करीत असे. महाराज सहसा दुसऱ्या

कोणाला हे काम करू देत नसत. अजूनही रामनवमीच्या निशाणाची मिरवणूक या सुताराच्या घरी तयार होऊन तेथूनच निघते.

नानासाहेबांची दुसरी मोठी कामगिरी म्हणजे महाराजांच्या कीर्तीचा प्रसार करून लोकांना महाराजांच्या आशीर्वादाचा लाभ करून देणे ही होय. हे पूर्वी मामलेदार व नंतर डेप्युटी कलेक्टर असल्यामुळे यांना पुष्कळ फिरावे लागे व त्या फिरण्यामध्ये ते जेथे जेथे जात, तेथे तेथे महाराजांचे गुणवर्णन करीत, व महाराजांच्या दर्शनाविषयी लालसा उत्पन्न करीत. प्रस्तुत लेखकाला महाराजांच्या दर्शनाचा लाभ घडावयाला कारण नानासाहेबच होत. मुंबई व ठाणे जिल्ह्यांतील हजारो लोक महाराजांचे दर्शन घेऊन आनंद व लाभ पावले, याला कारणही नानासाहेबच. मुंबईच्या मंडळींचे मन ओढण्याला नानासाहेबांशिवाय आणखी दोन व्यक्ती विशेष कारणीभूत झाल्या. त्यापैकी एक रा. गणेश दत्तात्रेय सहस्त्रबुद्धे ऊर्फ दासगणू हे होत. हे पूर्वी पोलिस खात्यात असत. यांना तमाशाचा फार नाद असे. नानासाहेबांच्यामुळे हे महाराजांचे दर्शनास आले, व हळू हळू त्यांच्या मनावर महाराजांनी इतका परिणाम केला की, त्यांनी नोकरी सोडून संतचरित्रांचा कीर्तनरूपाने व ग्रंथरूपाने लोकांत प्रसार करण्याचा उपक्रम सुरू केला. हा यांचा क्रम अजून चालू आहे. यांनी अर्वाचीन **भक्तलीलामृत, संतकथामृत, भक्तिसारामृत** हे संतचरित्रात्मक ग्रंथ लिहिले असून त्याशिवाय ईशावास्योपनिषद आणि श्रीज्ञानेश्वर महाराजांचा अमृतानुभव या दोन ग्रंथावर मराठीत सरस आणि सुबोध टीका केल्या आहेत. याशिवाय यांचे आणखीही ग्रंथ आहेत. नानासाहेब चांदोरकरांनी यांना मुंबईस नेऊन त्यांच्या भक्तिरसपरिप्लुत कीर्तनांचा व तद्द्वारा महाराजांच्या गुणश्रवणाचा लाभ मुंबईकरांस करून दिला. यांच्या कीर्तनामुळे मुंबईची व मुंबईच्या आसपासची पुष्कळ मंडळी महाराजांचे दर्शन घेण्यास आतुर झाली व दर्शनास गेली. वर उल्लेख केलेली दुसरी व्यक्ती म्हणजे प्रस्तुत लेखक. याचेही या सुमारास महाराजांच्या चरणांजवळ पुष्कळ राहणे होऊ लागल्यामुळे मुंबईच्या सार्वजनिक चळवळीतून त्याचे अंग साहजिक निघाले व तो बाबा (म्हणजे बैरागी, संन्यासी वगैरे) झाल्याचे पाशी व

इतर पत्रांतून छापून आल्यामुळे, ज्यांच्यामुळे हे स्थित्यंतर झाले त्यांचे दर्शन घेण्यासाठी काही मंडळी आली. एकंदरीत १९१० पासून महाराजांच्या दर्शनास येणाऱ्यांची संख्या बरीच वाढत गेली.

नानासाहेब चांदोरकर येथे आले त्या वेळी येथे दर्शनास येणाऱ्या मंडळींना राहण्यासाठी एकही वाडा नव्हता. पण ही उणीव महाराजांनी लवकरच भरून काढली. या जिल्ह्यात राबहादूर हरी विनायक साठे डेप्युटी कलेक्टर होते. त्यांचे प्रथम कुटुंब निवर्तल्याला पुष्कळ दिवस झाले होते. पण फिरून लग्न करण्याची आज्ञा दिली व मुलगा होईल असा आशीर्वाद दिला. रावबहादूरांनी मुलगी पसंत करून ती महाराजांना दाखवावी असे तिचे वडील रा. गणेश दामोदर केळकर यांना कळविले. त्याप्रमाणे ते मुलीला तेथे घेऊन आल्यावेळी महाराजांनी तिच्या ओटीत एक खरबुज टाकले व मुलीला कुंकू लावले. पुढे योग्य वेळी लग्न लागले आणि त्यानंतर लवकरच महाराजांच्या सुचविण्यावरून त्यांनी वर लिहिलेले लिंबाचे झाड त्यासभोवतालची जागा विकत घेऊन तेथे एक वाडा बांधला. त्यामुळे दर्शनास येणाऱ्या मंडळींची उतरण्याची सोय झाली. पुढे तीन वर्षांनी महाराजांनी प्रस्तुत लेखकाकडून एक वाडा बांधून घेतला, व त्यानंतर नागपूरचे श्रीमंत गोपाळराव ऊर्फ बापूसाहेब बुटी यांजकडून एक वाडा बांधून घेतला. हा वाडा फार मोठा व सर्वस्वी दगडाचा असून मजबूत आहे व याला खर्चही बराच लागला. शिर्डीच्या आसपास किंबहुना संबंध तालुक्यात अशी इमारत असेल असे वाटत नाही. याच वाड्यात महाराजांची समाधी आहे.

लवकरच शिर्डीला संस्थानचे रूप येऊ लागले. महाराजांची आरती होऊ लागली आणि आरतीच्या वेळेस चवऱ्या, छत्र-चामरे महाराजांवर ढळू लागली. चावडीत महाराज जाताना वाजतगाजत घोडा, पालखी, चोपदार, भजनकरी मंडळी, टके-पताका या इतमामानिशी जाऊ लागले. चावडी आरसे, हंड्या, झुंबरे, तसबिरी यांनी सुशोभित झाली. मशिदीला व चावडीला फरशी झाली; वगैरे वगैरे, या सर्व शोभेचे श्रेय बहुतांशी कै. सुंदराबाई क्षीरसागर ऊर्फ राधाकृष्णाआई यांना आहे. या

प्रेमळ भक्तीच्या आचार्या होत्या, असे म्हणण्याला यत्किं चितही हरकत नाही. यांच्याजवळ धन तर नव्हतेच, पण आपले तनू व मन सर्वस्वी महाराजांना अर्पण करून, महाराजांच्या निरनिराळ्या भक्तांकडून जिनसा आणवून त्यांनी शिर्डी संस्थान उत्तम थाटून दिले. दुर्दैवाने त्यांचा अवतार लवकरच म्हणजे त्यांच्या वयाच्या ३५ व्या वर्षी संपला ! त्या येथे आठ नऊ वर्षेच होत्या. पण तेवढ्या मुदतीत त्यांनी जे जे केले ते दुसऱ्याला पंचवीस वर्षांत करता आले असते की नाही, याची शंका वाटते. याबाईमुळेच चावडीत रात्री महाराजांची शेजारती व पहाटेस काकड आरती सुरू झाली. महाराज पहिल्याने स्वतःची पूजासुद्धा करू देत नसत. पहिली पूजा म्हाळसापतीकडून घेतली. नंतर कांही दिवसांनी निंबगावचे **सीताराम** डेंगळे पूजा करावयास आले असता महाराज त्यांच्यावर संतापले, पण त्यांची पूजा शेवटास जाऊ दिली. नंतर काही दिवसांनी नानासाहेब चांदोरकरांचा धाकटा मुलगा **महादेव** ऊर्फ **बापू** याला समाधानाने पूजा करू दिली, व त्यानंतर सगळ्यांनाच पूजा करण्याची मुभा मिळाली. पण त्या वेळेला महाराज आपली आरती करू देत नसत. काही दिवसांनी प्रथम आरती करण्याचा मान रा. **लक्ष्मण** कृष्णाजी ऊर्फ **तात्यासाहेब** नूलकर यांना मिळाला. हे पंढरपूरचे मुन्सफ असून आजारी पडल्यामुळे रजा घेऊन येथे आले होते; पण मनात हेतू हाच की, आता नोकरी सोडून उरलेले आयुष्याचे दिवस महाराजांच्या चरणांजवळ घालवावयाचे; व त्याप्रमाणे शेवटी घडून आले.

राधाकृष्णाआई स्वतः सर्व तऱ्हेची सेवा करीत. इतकेच नव्हे, तर त्या महाराजांच्या बहुतेक भक्तभंडळींकडून महाराजांची सेवा करवून घेत. त्या निरनिराळी कामे करीत; आणि त्यात सगळ्यांना गोवीत; आणि सगळी मंडळी प्रेमाने व हौसेने काम करीत. त्यात सर्व दर्जाची मंडळी असत व स्त्रियाही असत. माती-दगड वाहणे, रस्ते झाडणे, चिखल करणे व वाहणे, खड्डे खोदणे व भरणे, झाडे लावणे, लाकडे फोडणे, हंड्या-झुंबरे पुसणे, मशीद धुणे व रंगवणे कागदाची फुले कातरणे, चवरी-मोरचेल-अबदागिरी-निशाणे धरणे, निशाणे शिवणे वगैरे सर्व तऱ्हेची कामे मोठमोठी मंडळी व मोठ्या घराण्यांतल्या

कुलस्त्रियासुद्धा करीत आणि आपल्याला सेवा करण्याला संधी मिळाली म्हणून आनंद मानीत.

महाराजांचा नित्यक्रम फार नियमाने पाळला जात असे. ते पहाटेस उठून धुनीपाशी बसत. नंतर काही वेळाने शौचविधी उरकून आपल्या हाताने फेडून टाकीत. नंतर काही वेळ स्वस्थ बसत. तेवढ्या अवकाशात **भागोजी** शिंदे या नावाच्या गृहस्थाने येऊन महाराजांच्या उजव्या हाताला पट्टे असत ते सोडावयाचे; हात चोळावयाचे व सर्व अंग दाबावयाचे; नंतर चिलीम भरून आपण पेटवून महाराजांना ओढावयाला द्यावयाची व महाराजांनी ओढून पुन्हा भागोजीस ओढावयाला द्यावयाची असे पाच-सहा वेळा झाल्यावर भागोजीने जावयाचे. या भागोजीला महाव्याधीने पछाडले होते. तरी, महाराजांनी कधीही त्याचा कंटाळा केला नाही किंवा त्याच्यासंबंधाचा आपला नित्यक्रम यत्किंचितही बदलला नाही. भागोजी गेल्यानंतर काही वेळ महाराज बसत असत व त्यावेळेला काही नियमित भक्तमंडळी येऊन सेवा करीत व नंतर महाराज तोंड धुण्यास उठत. महाराजांचे तोंड धुणे पाहण्यासारखे असे. हातावर, पायावर, तोंडावर, कानावर पाणी यथेच्छ घ्यावयाचे व हे सर्व भाग चांगले स्वच्छ करावयाचे; पण ते अत्यंत नाजूकपणाने करावयाचे.

श्री एकनाथ महाराजांनी वर्णन केल्याप्रमाणे “**रोम रगडतील संपूर्ण । यालागीं न करी अंगमर्दन । एवं स्वदेहाचें देहपण । भूतहिंसेभेणें अहंत्वा नाणी**” (ए.भा., अ. ३, ओवी ४५८). असाच प्रकार स्नानाच्या वेळेसही असे. तोंड धुणे झाल्यावर बाबा गावात भिक्षेला जात. भिक्षेसाठी नेमक्या पाच ठिकाणीं जाऊन एके ठिकाणी उभे राहत. भाकरी व कोरड्यास काय येईल ते घ्यावयाचे व मग मशिदीत आल्यावर थोडेसे खावयाचे. खाणे झाल्यावर काही वेळ बैठक व्हावयाची. त्यावेळी बरीच भक्तमंडळी जमत असत व महाराज गोष्टीरूपाने बोध करीत. कधी कधी याच बैठकीच्या वेळी केळी, पेरू, आंबे विकत घेऊन मंडळींना महाराज वाटीत व आपल्या हाताने खाऊही घालीत. आपल्या हाताने खाऊ घालीत म्हणजे, केळी आपल्या हाताने

सोलून देत, पेरूचे आपल्या हाताने तुकडे करून देत व आंबे स्वतः चोळून देत. या बैठकीनंतर महाराज लेंडीवर जात व तेथे साधारण एक तास राहत. लेंडीवरून परत आल्यावर तिसऱ्या प्रहरचे दोन वाजेपर्यंत मशिदीत असत. तितक्या वेळात मंडळींकडून महाराजांची पूजा-अर्चा, आरती वगैरे होत असे. नंतर महाराजांचे जेवण झाल्यावर महाराज पुन्हा लेंडीवर जात. तेथून सुमारे पाऊण तासाने परत येत व मग संध्याकाळपर्यंत पुन्हा मशिदीत बसत. संध्याकाळी थोडे बाहेर पडत व लगेच पुन्हा मशिदीत येऊन बसत. सर्वसाधारण बैठकी दिवसातून तीन होत. एक सकाळी न्याहारीनंतर, दुसरी लेंडीवरून परत आल्यावर व तिसऱ्या तिसरे प्रहरी पाच वाजावयाच्या सुमारास. तिन्ही बैठकींच्या वेळी गोष्टीरूपाने महाराज बोध करीत. महाराजांच्या बोलण्यात तेथे त्यावेळी असलेल्या निरनिराळ्या मंडळींच्या मनात घोळत असलेल्या निरनिराळ्या बाबीसंबंधाने खुलासे होऊन जात. महाराज गहन वेदान्त विषयांचे प्रकट रीतीने विवरण करीत नसत किंवा उपनिषदांवर प्रवचन देत नसत. त्यांचा उपदेश मुख्यतः नैतिक असे. शिष्याची भूमिका शुद्ध करून मग त्यात ज्ञानाचे बीज पेरावयाचे, ही सद्गुरु शास्त्रोक्त वहिवाट आहे; तसेच महाराजही करीत; म्हणून त्यांचा उपदेश सर्वसाधारण नीतितत्वाचाच असे; पण या उघड शाब्दिक बोधापेक्षा असंख्य पटीने मौल्यवान असा अनुभवरूपाने बोध महाराजांपासून मिळत असे व त्यामुळेच महाराजांकडे श्रद्धेने येणाऱ्या भक्तांचे अतिउच्च प्रतीचे हित होत असे.

महाराजांकडे येणाऱ्यांमध्ये सकाम भक्तांचेच प्रमाण फार मोठे असे; पण महाराज त्यांची कामना पुरवून त्यांचे मन आत्यंतिक हिताकडे बेमालूमपणे वळवीत. महाराजांचा अवतार लोकांच्या उद्धारासाठीच होता व त्यांनी सगळ्यांचे हितच केले, यात तिळमात्र शंका नाही. त्यांच्या लीलांचे व गुणांचे यथार्थ वर्णन होणे अशक्य आहे.

यो वा अनंतस्य गुणाननंताननुक्रमिष्यन् स तु बालबुद्धिः । रजांसि भूमेर्गणयेत्कथंचितत्कालेन नैवाखिलशक्ति धाम्नः ॥

तरीपण महाराजांच्या लीलांचा शक्य तेवढा संग्रह झाल्यास तो सर्वांना हितप्रद होईल, अशी पूर्ण खात्री आहे. असा संग्रह माझे सन्मान्य मित्र रा. गोविंद रघुनाथ ऊर्फ अण्णासाहेब दाभोलकर यांनी केला असून त्यापैकी बराच भाग त्यांनी ओवींमध्ये ग्रथित केला आहे. या ओवीबद्ध ग्रंथाची सुरुवात महाराज देहधारी असताना त्यांच्या प्रत्यक्ष अनुज्ञेने झाली असून आजमितीला त्याचे पस्तीस अध्याय लिहून तयार आहेत. ग्रंथ फारच प्रेमळ व हृदयंगम झाला आहे व तो महाराजांच्या भक्तांनाच नव्हे तर, इतर वाचकांनासुद्धा हितकारक होईल, यात शंका नाही. यातील ओव्या एकनाथ महाराजांच्या ओवींच्या धाटणीवर असून, ग्रंथ वाचत असताना नाथमहाराजांच्या वाणीचे वारंवार स्मरण होते. सारांश, हा ग्रंथ श्रीसाईनाथमहाराजांच्या प्रसादाचे फळ आहे, ही साक्ष पदोपदी पटते.

शेवटी या ग्रंथापासून महाराजांच्या भक्तांना व इतर भाविक वाचकांना आनंद व बोध प्राप्त होवो आणि त्या योगाने त्यांचे महाराजांच्या ठिकाणी अधिकाधिक श्रद्धा वाढो, अशी महाराजांची प्रार्थना करून हा उपोद्धात संपवितो.

बाबांचे एक लेकरू
हरी सिताराम दीक्षित